

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№119
(19004)

2017 чылдың
октябрь 10
вторник

Хүннүн үнери — 06:50
Ажары — 17:42
Хүн дурту — 10:52

Садар өртээ хостуг 12+

Депутаттың албан-ажылы

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИН КҮҮСЕЛДЕЗИН ХЫНААН

Россия Федерациязының Думазының депутаты «Чаңгыс демниг Россия» партиясының Чиңгине өүлелиниң кежигүнү Лариса Шойгу регион неде-
зия дүүштүр Кызыл орайының социал уjur-ду-
луг элзэн каш объекти-
ле барып чораан.

Депутат уругларның бол-
лээдилерниң угаан-бодал
кшылының республика
те барган. Ол ышкаш Спут-
ни районда чаа «Сылдыс-
» уруглар садынга, №16
ге база четкен.

«Сылдысчыгаш» уруглар са-
и корпустан тургустунган.
улга өрзэли, медицина
ры, хеп чуур чер, он дөрт
түн тус-тус өрзэлдери,
стиң, логопедтиң болгаш
тогун кабинеттери бар.
тивте педагог башкылар
— 26.

уруглар садын 280 уруг-

га туткан. Ындыг турбуje олче
амгы үеде бүдүн чартык хардан
чеде хар чедир назылыг 400
уруг барып турар. Олар шупту
«Спутникте» чурттап турарлар.
Ол уруглар сады автономнуг
албан чери болур, ынчангаш
ол немелде өөредилге дузасын
чедеирп турар: хореография, во-
кал, чоокта чаа бичии оолдарга
национал хүрешке кичээлдерни
эрттирип эгелзэн.

Депутат Лариса Шойгунуң оң
соонда барганы объект — база-
ла «Спутник» микрорайоннуң
девискээринде турар чаа №16
лицей. Аалчыны ол албан
чериниң директору Альберт
Допылдай уткаан. Школага 825
кижи өөренир уjurлуг, амгы үеде
1070 кижини өөредип турар дээр-
зин ол чугаалаан. Лицейде дел-
гем кабинеттер бар, самбыралар
болгаш парталар амгы үени.
Негелдеге дүүшкен, аажок улуг
библиотеказы ажилдап турар,
аңаа «Спутникте» чурттап турар

бүгү уруглар барып болур.

Лариса Күжүгетовна библио-
текага РФ-тиң камгалал сайыды
Сергей Шойгунуң тургусканы
«Урянхай, Тыва дептер» деп чеде
том номну белекке берген. Ол
ышкаш Сергей Күжүгетовичиниң
чагы-биле Орустун географтыг
ниитилелиниң деткимче-биле
үнгөн «Кара-ак Тыва. Төмнүн
төөгү» деп фотоальбомну база
тывыскаан. Уруглар болгаш баш-
кылар чаа өөредилге номна-
ры-биле болгаш методиктиг
материалдар-биле хандырын-
ган деп школаның удуртулгазы
илеткзэн. Амгы үеде ында 89
башкы ажилдап турар, оларны
конкурс езугаар шилип алган.

Оң соонда Л.К. Шойгу уруг-
ларның болгаш элээдилерниң
угаан-бодал кадыкшылының
республика төвүнге четкен, ында
назы четпзээрнеге болгаш
оларның ада-иелеринге бедик
мергежилдиг дузаны чедеирп
турар. Төп амбулаторлуг болгаш

стационарлыг салбырлардан
тургустунган.

Амыдыралдың берге байда-
лынга таварышкан 13 уруг оон
дуза ап турар. Сургуулдар
өөредилгезин үспезин дээрш,
оларга биче класстарны орга-
низастан. Төпте тускай дерит-
тинген өрзэлдер бар, аңгы ка-
бинетте «Бүзүрел телефону»
ажылдап турар. Бир хүнде олче
уруглар-даа, улуг улус-даа он-
ону-биле долгап турар дээрзин
төптүн ажилдакчылары чугаалап
турар. Долгаан кижилер бүрүзүнүн
дыңнадыын кичээнге ая, айты-
рыгны шийтпирлээриниң аргазын
тып келген.

Регион неделязынга дүүштүр
Күрдума депутатының барган
чери — Таңды кожуунуң Сос-
новка болгаш Дүрген суурлар
болган. «Чаңгыс демниг Рос-
сияны» партияжи төлевилелин
езугаар чаарттырган Культура
бажынын барып көөр сорулганы
депутат салган. Ол ышкаш Лари-
са Шойгу ол черниң школазынга
баргаш, башкыларның болгаш
өөреникчилерниң үрде манаа-
ны хөгжүм херекселин белекке
берген.

«Партияжи программада
кирген Культура бажынын эрт-
кен чылын көргөн мен. Ону
чаартып кылырынга чеде мил-
лион ажыг рубльди тускайлаан.
Ынчан суурнуң чурттакчылары,
ылаңгыя хөгжүм башкылары
херексел чогуңдан кичээлдер
үстүп турар, оң уламында куль-
тура хөгжүлдизинге тураскаат-
тынган кичээлдер болбайн турар
дээрзин чугаалааннар. Ол суур
беш чыл дургузунда пианино чок
турган. Өөредилге болгаш чыры-
дышкын сайзыралының айты-
ры бистиң культура-чырыды-
шкын фондузунда кирип тура-
рын барымдаалааш, фондунуң
болгаш деткикчилерниң акшазы-
биле ол пианиноу саткан бис»
— деп, Лариса Шойгу чугаалаан.

Оң соонда хүндүлүг аалчы
Дүргенниң Культура бажынынга
барган. Ону база «Чаңгыс
демниг Россияны» партияжи
төлевилелин езугаар чаартып
кылып турар. Дүрген КБ-зинге
Тываның Культура яамызының
шугуму-биле чымчак сандай-
лар, сцена костюмдары, хөгжүм
херекселдери келир уjurлуг.
Бүгү ажилдар ноябрьга чедир
доостур.

ТР-ниң Чазааның албан
езузуң сайтызындан.

Кажан? Каяа? Чүү?

ДУҮН

ОТЧЕДУН БЕРГЕН

Дүүн Кызылдың оң тала-
кы микрорайонунуң чуртта-
кчыларынга «Енисей» Культу-
ра бажынынга Улус төлээлек-
чилериниң тус чер хуралының
депутаттары-биле хоорайның
баштыңы Дина Оюн чыл дургу-
зунда кылып келген ажылының
отчедун берген.

БӨГҮН

ЛИЗИНГ

АРГАЗЫ-БИЛЕ

Кызылдың мэриясы «Кызыл-
хоортранс» МУБ-туң чагыкчызы
болганы-биле, хоорай иштинге
чон аргыштырылганынга хуу чо-
лаачыларны лизинг аргазы-биле
чаа келген «Паз» автобустарга,
«Некст» газельдерге ажилдаары-
биле чалап турар. Бо хевир-биле
ажылга хүлээп алган чолаачы-
лар күрүнениң лизинг програм-
мазын езугаар башкаары-биле
хүлээп алган техниказының
өртзөн ажилдавышаан, биче-
леп төлээр аргалыг болурлар. А
кажан ону шуптузун төлөптерге,
автотранспорт оң хууда өнчүзү
апаар.

№16 ЛИЦЕЙГЕ

Кызылдың Спутник микрора-
йонунда №16 лицейниң хуралдаар
залынга бөгүн микрорайоннуң
чурттакчыларының чон хуралы
болуп эртер. Аңаа хоорайның
Улус төлээлекчилериниң тус чер
хуралының даргазы Дина Оюн
биле депутаттар чыл дургузунда
кылган ажылының отчедун бээр.

ДААРТА

ШАЛЫПЧЫ АЙ

Тываның Чазааның сентябрь
27-те №257-р айтышкынын
езугаар октябрь эгезинден но-
ябрь 1-ге чедир республиканың
чурттакчы чонундан өнчү, транс-
порт болгаш чер үндүрүүн чыыр
талазы-биле шалыпчы айны
чарлаан. Ол дугайында «Шын»
солуннуң редакциязынга фе-
дералдыг үндүрүг албанының
Тыва Республикада эргелели
дыңнаткан.

73 ЧЫЛДААН

Даарта Тыва Арат Респуб-
ликаның ССРЭ-ниң хөй нацио-
налдыг өг-бүлезинге эки тура-би-
ле каттышканындан бээр 73-кү
чылын демдеглээр.

ЧАЛАП ТУРАР

В. Көк-оол аттыг национал
хөгжүм-шии театрының артис-
тери октябрь 12-де 19.00 шакта
кызылчыларны «Ханума» деп
ыры-хөгжүмнүг комедия-шии-
зинче чалап турар.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

Чагыдылга-2018

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП
АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын»
солунну үезинде чагыдып
номчуңар!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
0 — хуу кижилерге	166,94	500,82	1001,64
0 — организацияларга	176,94	530,82	1061,64

«Шын» солуннуң 2018 чылдың чагыдылгасы Тываның
очта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчан-
Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың
чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту,
чилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел
бижии-биле шаңнаарының дугайында

Өзүп орап салгалды өөредип кижизидеринге ачы-хавыязы болгаш өөредилге адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг аялы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Алевтина Степановна МОХОВАНЫ – «Кызыл хоорайның Интернационалчы дайынчылар аттыг № 12 ортумак ниити өөредилге школазы» муниципалдыг бюджет ниити өөредилге албан чериниң орус дыл болгаш

чогаал башкызы;

Вячеслав Владимирович СУНДУЙНУ – Чаа-Хөл кожуунуң Чаа-Хөл суурнуң «Ш.Ч. Сат аттыг ортумак ниити өөредилге школазы» муниципалдыг бюджет ниити өөредилге албан чериниң күш-культура башкызы.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2017 чылдың октябрь 3

№ 183

Дугуржулга

ДАГДЫНЫКЧЫЛАРЫ БОЛУР

Тываның аныяк эртемденнери Кызылдың Н.Н. Макаренко аттыг №15 лицейиниң өөреникчилериниң болгаш башкыларының дагдыныкчылары болурлар. Бо шиитпирни 15 дугаарлыг лицей биле Россияның аныяк эртемденнер эвилелиниң регионалдыг салбырының кады ажилдажылганы дугайында дугуржулга-биле быжыглан.

Аныяк эртемденнерниң удуртукчузу, дузалал социология секторунуң эргелекчизи Валерия Кан ниитилел тургузуунга эртем-шинчилел ажилдарының дагдыныкчызы болуп, аныяк эртемденнерниң талазында ол ажилды бүрүнү-биле башкаар. Төөгү угланышкынныг ажилдарны төөгү секторунуң эртем ажилдакчызы Антон Асонычев харыылаар.

Бөгүн, октябрь 10-да №15 лицейиниң хуралдаар залында 13.00 шактан 14.20 шакка чедир В.С. Кан «Школага эртем-шинчилел ажилының белеткелениң кол-кол чадалары» деп методиктиг семинарны эрттирер. Аңаа өске-даа школаларның башкылары база ол талазы-биле сонугалдыг кижилер олуржуп болур. Эртемденнерниң школаларга эртем-методиктиг ажилдарны башкаарының дугайында бодалды Тываның Өөредилге болгаш эртем яамызы идепкейжи деткип турар.

Бо семинар Тываның аныяк эртемденнериниң эрттирип турары ийги хемчег болур. Сентябрь 21-де В.С. Кан «Эртем деп чүл? Ооң ниитилел-

ге ажыы чүдөл?» деп солун лекцияны 8-9 класстарның өөреникчилеринге эрттирген. Бүдүн өөредилге чылының дургузунда аныяк эртемденнер лицейниң башкыларынга болгаш өөреникчилеринге информатик-методиктиг семинарларны болгаш өске-даа хемчеглерни эрттирерин; лицейниң башкыларының эртем-методиктиг ажилдарын аныяк эртемденнерниң таарыштырып башкаарын; Россияның Тывада аныяк эртемденнер эвилелиниң регионалдыг салбырының «Бодал... бар» деп санал-онал солчур клувунуң болгаш №15 лицейниң база ол хевирлиг «Санал-бодал» клувунуң кызыгаарында кады ажилдажылганы чорударын, клубтарның демниг хуралдарын эрттирерин база санал-оналдар солчулганын болгаш төлөвилелдерни боттандыраарын планнаан. Клубтуң бо чоокку үеде болур хуралын Тывада туризмниң сайзыралы деп темага эрттирер.

Кады ажилдажылга эртемденнерге-даа, школаларга-даа ажыктыг, дугуржулганы чарганы өөреникчилер болгаш башкылар-биле доктаамал ажилдың эгезин салыр, ооң соонда эки түннелдер үр манатпас. Ол ыш-каш бо дугуржулганы чарганы өске эртемденнерге болгаш республиканың өске-даа школаларында эртемни сайзырадырынга күженишкыннерни дүрген мөөңнээриниң эки үлегер-чижээ болур.

Россияның ТР-де
Аныяк эртемденнер
эвилелиниң регионалдыг
салбырының медээзи.

Эрзинден медээлер

МУҢНУ МАЛЧЫН

Эрзин сумузуңуң арат ажил-агыйлыг муңчу малчыны Константин Калааевич Кулдун кыштаглаашкына 175 тонна сигенни бодунуң күжү-биле белеткеп алган.

Сигенден аңгыда, чарба, сула, дус аймаан амдыгааштан садып белеткээн. Малчынның арат ажил-агыйында 120 ажыг бода, 1400 ажыг шээр мал болгаш 200 ажыг чылгы бар.

МУРНУКУ ОДУРУГДА

Эрзин кожуунуң Сарыг-Булуң сумузуңуң 2016 чылда

«Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» губернатор төлөвилелиниң киржикчилери Ч.Б. Ликтип биле О.Б.-Б. Оюн ук төлөвилелди амыдыралга боттандыра талазы-биле кожуунда мурнуку одуругда чоруп турар. Олар кышкы хой кажаазын болгаш чурттаар бажынын июль 10-да тудуп дооскан.

Аныяк өг-бүлө август айда бажынынче көжүп кирген. Кышкы кажааның чылыгашкынын дооскан. Бо хүннерде 20 тонна сигенни кыштаанда дүжүрүп алган. Хойларның күш деңгели эки.

Татьяна СААЯ,
көдээ ажил-агый
эргелелиниң специализи.

Тываның күрүне университетиниң өөредилге-лабораторлуг комплекзиниң залында октябрь 6-да Тыва Республиканың Чазааның кежигүннери, яамыларның сайыттары, хоорайларның болгаш кожууннар администрацияларының даргалары чыылган. Россияның чоннарының ассамблеясының чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Елена Галана Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун деткээни «Республиканың аалчызы» деп турисчи төлөвилелди оларга таныштырган.

«Россияның Президентизи Владимир Путин Тывага дыштанып кээп турары онзагай болгаш бүгү делегейге билдингир реклама-дыр, ынчалза-даа турисчи көргүзүлгө талазы-биле республика Россияда сөөлгү черлерниң бирээзин ээлеп турар» деп, төлөвилел-биле таныштырар мурнунда Елена Галана чугаалаан. Тывага туризмни сайзырадырынга идигни бериптер хире «Республиканың аалчызы» деп турисчи төлөвилелде кандыг ажыктыг чүүлдер барыл?

«Республиканың аалчызы» деп турисчи төлөвилелди Россияның чоннарының ассамблеясының деткимчези-биле ажилдап кылган, төлөвилелдин кол сорулгазы – Тывага туризмниң хууда секторун сайзырадыры, ооң бир кончуг ажыктыг талазы төлөвилелди бо ассамблеяның дузазы-биле кады сайзырадып болуру. «Республиканың аалчызы» турисчи төлөвилелди сайзырадырынга кандыг ажилдарны кылырын, оон кайы хире орулга ап болурун Елена Владимировна санчугаайларга көргүскен.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол төлөвилел-биле баш бурунгаар таныжып көргөн, ону деткээн болгаш, «Республиканың аалчызы» деп турисчи төлөвилелди канчаар боттандырып болурунга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илереткен. Бо төлөвилелдин күштүг талазы туризмниң хууда секторун сайзырадып, аңаа өг-бүлелерни хаара тудар дээни деп ол онзагайлап, Тываның агаар-бойдузу, ооң байлаа, республикада чурттап турар чоннарның амгы үеде кылып турар ажил-ижи-даа ук төлөвилелди чедишкынниг боттандырып болурунга таарымчалыг, аңнаары, балыктаары дээш туризмниң аңгы-аңгы

хевирлерин сайзырадып болур деп республиканың удуртукчузу чугаалаан. Ынчангаш аалчыларга арыг-силиг, культурлуг, шынарлыг турисчи ачы-дузаны көргүзүп шыдаар өг-бүлелерни шилип алыры чугула деп демдеглээн. Турисчи ачы-дузаның кандыг хевирлерин канчаар чедиргени дээш, ооң өрттээн кичээнгеилгил санап үндүреринге база Шолбан Кара-оол доктааган. Чижээлээрге, оларда тени көргүзери, ону адып алыры, белди сырткыштап алгаш, туристке көргүзери азы белди тудуп алыр арганы бээри аңгы-аңгы өртектерлиг болур уjurлуг.

«Республиканың аалчызы» деп турисчи төлөвилелди сайгарып чугаалажып тургаш, ону Тывага сайзырадып болурунун бүгү-ле аргалары республикада бар деп ооң киржикчилери демдеглээн. Чоннуң шаг шаандан бээр ажил-ижи кылып, езу-чаңчылдарын сагып, шажын-чүдүлгезин эдилеп чоруур кижилер бистиң республикада бар. Малчын тыва араттарын, Каа-Хем кожуунда эрги уjur-сагылдалыг орус чоннуң төөгүзү, бөгүнгү амыдыралы туристерге канчап сонуганчыг болбас деп. Тыва кижиниң эрте-бурунгудан бээр амыдыралын сонугаар турист малчын араттың аалынга каш хонук тургаш, малчынның хүн бүрүде амыдыралы-биле чурттап, чижээлээрге, хоорай чурттакчызынга сонуганчыг ажилдарны кылып болгай, аът мунуп өөренири, малмаган кадарып селгүүстээри, өшкү-хой саары дээн дижик... Тываның старовойерлериниң езу-чаңчылдары, амгы үеде амыдырап чурттап чорууру база бир янзы онзагай болгай.

«Республиканың аалчызы» деп турисчи төлөвилел угланышкыны-биле уругларның болгаш ада-ие туризмни сайзырадып болурун республиканың өөредилге сайыды Татьяна Санчаа демдеглэп, бо талазы-биле баштайгы базымнар барын дыңнаткан. Старовойерлерниң чурттап турары Каа-Хем кожуунга өг-бүлө туризмни сайзырадырынга сайгарлыкчы Александр Пермяков база бодунуң көскү үлүүн кирип шыдаарын, ында ындыг аргалар барын Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Биске кым аалдап кээп болу-

Чаа төлөвилел

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ААЛЧЫЗЫ

рун баш бурунгаар тодары алыры база бо төлөвиле боттандыраарына чугула деп Тываның Баштыңының таныжып келгеннерни бодандырыпкан дээрзин када шимээн чок апарган илдең болду. Кым бис аалдап келирил, оларга к турисчи ачы-дузаны азы ту продуктуну чедиреринде мааржыр деп Шолбан Кара-оол чугаалаан. Мында эң кол – шынар. Ол дээрге турчурттаар чаагайжыды тутт өглерни, харын-даа мыр чайлаглаларны болгаш кыларны, турлаглаларны туд оларның арыг-силиги, турчурттап алыр өг-бүлелер элтиг-эвилелди, бедик кулуу дээш оон-даа ыңай чүү. Туризмниң хууда сектор бүлө деңгелинде болур болганда, улуг эвес, 3-4 түтер чурттаар бажың-балгы шыдал-быралыг өг-бүлө боттарының акша-хөрөңү деми-биле тудуп ап бо Хууда туризмниң ажил-чүдүлгезин эгелээр дээн, с төлөвилелдерни кириген бүлелерге күрүнениң мурну саң-хөө деткимчезин база көргүзүп болбас деп.

«Республиканың аалчызы» төлөвилелди боттандырынга Россияның чоннары ассамблеясының аңгы-а регионнарда организация дузалажып, Тываның ага бойдузунуң, чоннуң сонугу чыг чүүлдерин тус черлер чурттакчыларының аразы тайылбырлап, республика баар күзелдиг кижилерниң рисчи бөлүктөрүн четчелээр дузалажырын Елена Галана дыңнаткан.

«Республиканың аалчызы» төлөвилелди чугаалажып тур үеде кожууннарның турис рейтингин тодараткан. О түннели-биле Тожу, Каа-Хем Кызыл кожууннар мурнуку чер болганнар. Аңаа хамаарышты Шолбан Кара-оол, туризм сайзырадып болур байдалды черлерни айтканывыс бо, хуу өг-бүлө туризмни сайзырады болур байдалдар өске кожуунарда база бар, бо талазы-биле кылыр ажилдар хей дээрзи чугаалаан.

Шаңгыр-оол МОҢГУУ

Үүлгедиг болгай яла

КЫЗЫГААР ЭРТИП ООР ЧОРУК КЫЛГАН

Россия Федерациязының күрүне кызыгаарын хоойлуга чөрүштүр эрткени дээш Эрзин кожуунуң чурттакчыларын шииткен.

Россияның Айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң истелге салбырының чыгыны бадыткалдар Эрзин кожуунуң чурттакчылары Бады Дамдын-Сюрюнович Мичээге, Омак Сергеевич Бар-Хөөге болгаш Мерген-Херел Борисович Хануупайга хамаарыштыр шииткел үндүреринге барымдаа болган. Оларны РФ-тиң КК-зиниң 322 чүүлүнүн 3 кезээнде (РФ-тиң күрүне кызыгаарын хоойлуга чөрүштүр эрткени) болгаш 158 чүүлдүн 3 кезээнде

(оор чорук кылганы) көрдүнгөн кеземче херээн үүлгеткен деп санаан.

2015 чылдың июльда Бады Минчээ, Омак Бар-Хөө болгаш Мерген-Херел Хануупай күрүне кызыгаарының Россия — Моол участогун кара туразы-биле эрткеннер. Олар кожа күрүнениң девискээринде Моолдун хамаатызының 40 баш чылгы малын оорлааш, Россия Федерациязының уунче чаныпканнар. Россияның айыыл чок чер болгаш Кызыгаар эргелелиниң ажилдакчыларының кады хөделишкыннериниң ачызында херек үүлгедикчилерин туткан. Эрзинниң кожууну суду

Бады Минчээ болгаш Мерген-Херел Хануупайны Россия Федерациязының күрүне кызыгаарын хоойлуга чөрүштүр эрткени, мал оорлаар чорукту болдурганы дээш, 2-2 чылга, 3 Омак-Бар-Хөөнү 2 чыл 6 айга хосталгазын казып шииткен. Олар херээн ниити чурумну эдип чазаар колонияга эрттирер.

Тыва Республиканың Дээди суду Эрзин кожуунуң судунуң шииткелден өскерилге чок хевээр араттыгын. Шииткел күштүг болуру кирген.

Россияның Айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң парлалга албаны

Октябрь 10 – психиктиг кадыкшылдың хүнү

ЧУРТТАЛГАГА ЫНАК МЕН

Амдыызында бистер ир үеже баш бурунгаар тургузуп турушта, бистиң амыдыралыска чүү-даа болуп болур. Бирге байдалга алыспас, бодун канчаар алдырың азы бодунуң иштиги делегейинче орукту тып ыры чугула.

Амдыы үеде кижилер доктаа-дүвүренич берге байдалга оржып чоруур болгаш ол ниң кадыкшылдыг ба-алдарын чедирер. Ажыл-тургустунуп келир нарын алдар, үениң чедишпези, тургузунда кижиге кээр информацияның канчаар-даа улуг хемчээли, дышта-үениң чогу, психологтуг эвес чорук... А ынчаарга иң назы-хары, кайда чурт-тары болгаш чүнү кылып ы маңаа кандыг-даа ба-аа чок болур.

Сагыш дүвүрээзини (стресс) кижиниң мага-бодунуң аш сагыш-сеткилиниң турум байдалын үрөп чүүлдерге чайгаар тып-пир хары болур. Сагыш эээзини кайыын эгезин алы-Ону дорту-биле сагыш-сет-«кыжаныглыг» янзы-бүрү дааларның чыгылып, тын дүвүрели деп болур. Ол дүвүрелиниң чыылдазын-санны немээр. Өг-бүлөгө ыралдың кошкааны, чоок иң аарый бергени база нны немээр дээн чижектег. ннар көвүдээн тудум, кижикок черге безин «частып» болур!

Сагыш дүвүрээзининге удур чорук деп чүл? Ол бистиң үрүде амыдыралывыска эрежок чугула апарганыл? Оске удур турум чорук дээр-ки бодунуң сагыш-сетки- (психиказынга) хора кыл-сагыш дүвүрээзинин азы ти ажып эрте бээр-дир. та чижеглей алып болза, стиг байдалга тургаш-ла, бодунуң салган сорулгазын ээзин чок, оожум күүседип ары болур.

Бистиң шуптувуска мындыг билдингир: хенертен тургустунган таарым-байдалдан эгелээш, шылывыстың кошкай-ин билип каап, миннип чыгы кылдыр безин делегейниң аар, берге, айтырыглары активиске үп кээр. Эгезинде туруш-ригжи ышкаш, бергелерни шаап, нарын айтырыглар-дими-биле шиитпирлеп, та кызыдар силер. Оон холдар салдынар Да-

раазында стресс силерге арыг хевиринге көстүп келир: садыг-да ээлчегниң хөйүңге, аяктан төгүлгөн шайга, чүге бистиң уруувус ындыг эвес болганыл дээш-ле шыжыгып, алгырып-чоруур апаар силер.

Үениң хыналдазы эрткен хүн бүрүде таваржып турар бергелерни оожум, дүвүрээзин чок ажып эрте бээр арганы тургузар. Сагыш дүвүрелинге (стресске) удур туржуп болурунун 8 аргазы бар.

1. Чурум кижини сагылга-чурумнуг болдурар.

Долгандыр турар бүгү-ле эт-херекселдиң корум-чурум-нуг, чыскаалдыг турары кижиге эрежок чугула, херек чүүлү дилээринге таарымчалыг. Ол кижиге турум чорукту болгаш бүзүрелди тургузар. Бир эвес документиленни ажилчын стол-га таарыштыр эңмелеп, шкафта хептерни аайлап, чагаалар-ны чурум-чыскаалдыг кылдыр папкалап алып болза, стресс тывылдырар бир чылдагаан чайгаар-ла чиде бээр.

2. Эң кол ажылдарны шилип билири.

Кажан силерден бүгү-ле херек чүүлдерни хары угда негеп эгелезе, бир-ле дугаарында чүнү кылырын тодарадып алыры чугула. Шупту кирген чагылгарны бижип алыры албан болгаш бар-ла турган аргазы-биле эң чугулазын, дарый херектиин кылып эгелээри күзенич, ынчан бичии даалгалар элээн кол чүүлдерни кылырынга шаптык катпас болур.

3. Дыштанып алыры чугула.

Стресс байдалын чидирериниң эң тергин аргазы – долузу-биле дыштаныры. Хүнде 7-8 шак удуур ол өске оожургадыр эмнерге көөрдө, стресске удур туржунга дыка эки дузалаар. Шөлээ дугайында база уттуп болбас. Планниг шөлээже ажил-дакчыны үндүрбейн баар ажил деп «ажыл» турбас. Ынчан кээр-ге, ажилды кежээ бажыңга азы дыштаныр хүннерде, ылаңгыя шөлээ үезинде кылыр бодал-биле ботту чүдүрүп болбас.

4. Ажы чок информациядан камгаланыңар!

Чаа медээлерни телевизор-дан азы интернет четкизинден доктаамал көөр болгай силер. Ол медээлерден чугула кыл-дыр чүнү ап турар силер, а ол силерниң сеткил-сагыжыңарны дүвүредип турар болза, оон ажы бар бе? Медээлер көөрү силерге шуут ажы чок чаңчыл апарган чүве болза, оон адыр-лып алып үези келген-дир!

5. Спорт-биле эдержиңер.

Сагыш дүвүрелиниң салда-

ры-биле болганчок-ла шыжы-гар, чүве чугаалаарда, үнүн көдүрер, чокшурунга туралыг, ажык маргыжарыңа чылда-гаан дилээр күзөл дээш оон-даа өске багай салдарлар кижиге тыптыр. Чамдыкта чогу-на оон чылдагаанындан оорга болгаш моюн шыңганнары дыңзыр, чиктиг аарышкы тыптып кээп болур. Тренажер залыңа белеткел болгаш дайынчы уран чүүлге хандыкшып белеткенирге, ук шыңганнарга кончуг таптыг сулараашкы-ны, чыгылып келген «дайынчы хөөннү» азы «агрессияны» дашкаар үндүрүп кааптар арганы бээр.

6. Таакпыны болгаш кофени хөйү ажыглаваңар!

Дыка-ла хөй улустуң ажы-лап чаңчыккан бо чүүлдер кижиниң сагыш-сеткилин турум болдурарыңа дузалаан ышкаш болуп турза-даа, сөөлү барып анаа шуут-ла чаңчыктырып, мага-ботка багай салдарны чедирип, байдалды улам-на дорайтадыр.

7. Сагыш дүвүрелинден (стресстен) арага дузазы-биле уштунар дивеңер!

Чаңчыл болган, ажил-чын неделя төнгөн соонда, бөлүк эштер-биле олурупкаш хөглээр. Бичии арага азы пиво ара-аравыска чугааны чымчадырыңа дузалаар-ла харын, а ону хемчээл чокка чооглаары кадыкшылды шуут-ла үрээр дээрзин утпазывыс чугула. Ындыг «пятницалар» доктаамал апарып, араганың аспаанче бисти кири тыртып эгелээрин эскербейн барып болур бис.

8. Корум-чурумга боттарыңарны өөредир!

Стресстиң кижиге чедирер багай салдарын өске бүгү чаңнар ышкаш кылдыр боттарывыска ижиштирип ап база турар бис. Херекчок чүүлдерни боттарывыска хаара тудуп, ону хөөктүрүп, харын-даа дол-гандыр улуска чугаалап чоруп бээр болзувусса, стресстин багай салдары мага-ботка кончуг дээштиг болур. Ынчан-гаш чамдыкта өске кижиниң дүржоктанышыкынын хаайга-даа хакпайн азы бодуңарның частырыңар дээш безин хүлүмзүрүп каап, бичии-ле чедиишкин дээш боттарыңарны иштиңерде алгап-мактап чоруур болзунарза, амыдырал бөдүүн болгаш чурттаксанчыг чагаай болур.

Үш чүүл кажан-даа эгиттин-мес: **үе, эдипкен сөс, болдунгу дег арга-хорга...** Ынчангаш үени халас ытпа, чугаалаар сөзүңнү боданып ал, болдунгу дег арга-хорга таварышса, эрттирбе...

Райса ЧАМБАЛ-ООЛ, психиатр эмчи.

Бөмбүрзектиң судалы

ШОЙГУНУ ДЫҢНААШ...

РФ-тиң камгалал сайы-ды Сергей Шойгунуң «Рос-сия-биле күш дөгөп чугаа-лажыр дээн оралдажыш-кын ажык-дүжүү чок чүүл-дүр» дээн сөстөринге Пен-тагоннуң баштыңы Джеймс Мэттис харыылаарындан ойталаан.

«Россияның медеглелинге харыылаас мен, НАТО дээр-ге бодунуң принциптерин болгаш амыдыралының овор-хевирин камгалаар каттыжышкын-дыр» — деп, ол чугаалаан.

РАЙСТЫҢ ЧАГЫЫ

Украинага болуп эрткен шуулган үезинде АКШ-тың күрүне секретары турган Кондолиза Райс Россия Федерациязын делегейден чарарын Барыын чүк бол-дурбас деп медеглээн.

Кондолиза Райс Украинага келгеш, «Ялтаның европейжи стратегиязы» деп чыл санын-дан болуп турар 14-кү конфе-ренциязынга киришкен. Украин экономиканың шапкын өзүлдези Донбасс айтырыын чиик шиит-пирлээр арганы тургузар деп, америк дипломат санаан.

«Амдыызында үе барда ону энергетиканың кымдан-даа хамаарышпас чоруун быжы-лаарыңа, чөөн областарның чурттакчы конунуң мурнунга амыдыралдың чараш хевирин көргүзеринге ону ажыглаңар.

ШЕРИГЛЕРНИҢ ТУТТУРГАНЫ

Орус дылга чугаалаар шериглерни тудуп алганын көргөн сирий солдаттың чугаазын араб парлалга үндүргөн.

Сирий Араб Республиканың чөөн талазында Дейр эз-Зор мочуда Шула суурга дайзыннар-биле демисел болган дээрзин ол чугаалап турар. Бирээзинге оон олурганы автомобиль суурдан чоруптарга, террористер аар пу-леметтар-биле боолап эгелээн.

Үзүк-соксаал чок болаашкын соонда 30 хире дайзыннар ав-томобильди бүзүлээрин орал-

Армия генералы Сергей Шой-гу оон мурнунда РФ Пентагон-биле кады ажилдажылганы катап эгелээринге белен, чүгле Россия-биле чугааны күш дөгөп кылыры кеди чок деп медеглээн чүве-дир. Оон соонда туружун тайылбырлаарын Пентагон-дан манап турарын дыңнаткан. Бодунуң америк коллегиязының Россия-биле чугаалажышкын-нарын чүгле күш дөгөп кылыры эрежок чугула дээн сөстөринге бистиң сайыдывыстың харыызы ындыг болган.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, делегей ниитилежилгезиниң Россияны чааскаанзырадып кааптарын манап, шимчээшкин чок орбаңар, ону чааскаанзыра-дыры кажан-даа болдунмас, чу-гула чурт бооп ол кезээде артар» — деп, Райс украиннерге чагаан.

Чаа-чаа чөрүлдээрлери бол-дурбас, Донбассы дайын-чаа үндүрбейн эгидип алыр дизе чүнү кылырын АКШ-тың күрүне секретары Кондолиза Райс мур-нунда ол чуртка сүмелеп турган кижидир. Чазак экономиканы тургузар, коррупция-биле де-мисежир, мерген удуртулган-ны боттандырар дээш, бүгү күженишкыннерни үндүрер ужурлуг. Оон башка Украинаның чөөн талазының чурттакчылары украиннер болуп күзөл чок апаар деп, Райс санаан.

дажып, аңаа чораан шериглер-биле аткылажып эгелээн деп сирий шериг чугаалап турар. Оларның аразыңа орус дыл-га чугаалаар оолдар чораан, оларны ИГ-ниң (Россияда хорут-тунган Ислам күрүнези) дээрбе-чилери тудуп алган боор деп ол дыңнаткан.

Мурнунда «ИГИЛ-ди аңнап турарлар» деп салбырның киржикчилери хостаттыңан орус дылдыг шериг кижидээш шаңнал кылдыр бир миллион доллар бээрин аазап турганын сагындыраал...

СЕС УРУГ БОЖААН

2009 чылда сес уруг бо-жаан ие кижидугайында сактыр-дыр силер бе? Оон мурнунда ол өг-бүлөгө өске 6 уруг чурттап турган. Бөгүн олар кандыг чурттап тура-рыл?

2009 чылда Нади Сулиман деп ие хары угда сес уруг бо-жаан, ол дээр-ге Американың төөгүзүңге ховар болуушкун

болган. Ол уруглар шупту он-ча-менди төрүттүнгөн.

Ол үеде Надиниң эмчизи ол херээженге 12 эмбрион салып каан чүве-дир. Ону 2-3-тен эрт-тирбес турган. Ол дээш лицен-зиязын хавырткан.

Сес уругларның аттары бо: Ной, Мали, Исаяй, Нарья, Джон, Мамай, Джойсайя, Дже-ремайя.

ЛАТЫШ ДЫЛГА БАГАЙ ЧУГААЛААШ...

Латвияда Даугавпилс хоорайның мэри Рихард Эйгимс латыш дылды багай билеринден торгаткан.

Латви телевидениениң дыңнатканын езугаар алырга, ээлеп турары албан-дужаалы-га дүүштүр ол удуртукчу латыш дылды «дээди деңгелдиң 2-ги чадазынга» чедир билир ужур-луг. Ындыг негелдени хоойлуда айткан.

Шылгалданың түңнели-биле Эйгимс латыш дылды кошкак билер болган. Чуртта «Күрүне

дылының төвү» деп албан чери ол удуртукчуну торгааш, дылды эки өөренип алырыңа чартык чыл хуусааны айткан.

Мурнунда Латвияның бир чурттакчызы чуртка болган концерттерниң бирээзинге ком-позитор Раймонд Паулс ырыны орус дылга күүсеткен деп хому-дал база кирип турган. Паулс аңаа ону меге деп санаас мен, а буруум база чок деп хары-лаан.

Интернет материалдарындан.

Көшкүн амыдыралдыг тыва чоннуң чуртталгазынга бойдустан байлаа кончуг деткимчелиг болуп чораан болгаш амгы-даа үеде кижиниң амыдыралы бойдустан байлаандан дорт хамаарылгалыг. Ынчангаш кижини төрелгетениң төрөөн бойдузунга харысалгалыг улам улгаткан болгаш билим-даа ханы апарган.

Шак ындыг билигни чедип алырынга уруглар садындан эгелээш, школа программаларын өөрениринге башкы кижиниң салдары кончуг улуг. Ындыг башкыларның бирээзи – Элдыш Түлүшович Конгар. Ол Кызылдың башкы училищезин 1956 чылда дооскан соонда, эге класстарга башкылап чораан. Ол оон эгелээш-ле аныяк-өскенни кижизидер, өөредир ажилга мергеп, чуртталгазының сөөлгү чылдарына чедир кылган ажил-херээ чүгле ол.

Аныяндан башкы ажилынга салымныг, бойдустан байлаан эки билер болгаш сургууларны өөредип чораан башкыыс Э.Т. Конгар бистиң сагыш-сеткиливисте аныяк окур-хевир-биле ол-ла хевээр артып калган. Башкының дугайын сактып, оон өөренип, бижип кылып чораан хөй санныг номнарын, документтерин делгээри Алдан-Маадыр аттыг национал музейге кончуг харысалгалыг ажил болду.

Бо солун делгелени кылырынга башкының студент чыл-

дарындан кады эдеришкен эжи, өөнүң ишти Чечек Шурженеевна хөлчөк дузалашты. Бистер, музей ажилдакчылары билер-ле болгай бис: кижиниң чурттап эрткен чуртталгазын артып каар документтери, фото-чуруктары, эдилеп чораан эдилелдери, чагаалары, шаңналдары, эртем талазы-биле үндүрген ажилдары херечилээр. Башкының шак мындыг «экспонаттары» кончуг эки кадагалаттынып шыгжатынган чорду. Ынчангаш материалдар янзы-бүрү болгаш кончуг байлак болганы-биле музей ажилдакчыларынга делгелге кылыры хөлчөк чиик болду.

Башкы институтунга бойдуз талазы-биле эртемни өөренир салбыр 1963 чылда ажиттыган, ынчангаш бойдуз болгаш география башкыларын белеткээринге, өзүп олурар салгалды бойдузга ынак болурунга кижизидеринге кончуг улуг салдарны чедирген. Республиканың школалары тускай белеткелдиг, бойдуз эртемни өөренир кадрларны шупту алган деп болур. Бо салбырның тургузукчулары Москва хоорайга тускай эртемни чедип алган сурагыг эртемденеривис С.С. Курбатская, Л.К. Аракчаа, С.К. Чоксум болган.

Э.Т. Конгар 1965 чылда Бу-

рятияның Банзаров аттыг башкы институтун дооскаш, ол-ла чылын маңаа кээп ажилдай берген. Башкылап келген чылдарында студентилерниң хүндүткелин чаалап ап, быжыг билиглерни лекциялар үезинде берип, практика «шөлдеринге» онза солун кичээлдерни эрттирип, билиглерин быжыглап алырынга улуг дузаны көргүзүп чораан.

Ол ажилдап тургаш-ла, 1969 чылда Ленинград хоорайның башкы институтунун аспирантуразына өөренип киргеш, 1972 чылда эртем ажилын камгалап, Тываның үнүш талазы-биле бир дугаар эртемдени болган. Оон эртем адын камгалап алганы ажилы кайгамчык солун болган: шаг-шаандан эгелеп чыгынган, кадырган дыка көвей гербарийлерни делгеп, чечектерниң, даялдарын, бүрүлериниң болгаш өске-даа ылгалдарын көрүп тургаш, кончуг солун түңнелдерни үндүргеш, ону «Конгар» деп адаарына безин чедирген.

Элдыш Түлүшович Конгар Тыва Республиканың бойдуз талазы-биле чоруттунуп турган бүгү-ле ажилдарына киржип, студентилер-биле ажилдавышаан, Новосибирск хоорайның Ботаниктиг садының эрдемденери-биле быжыг харылзаалыг

турган. Оон «Тываның үнүштериниң дугайында» бир дугаар номун тургузарына, үнүштерниң тыва аттарын немээринге эртемден К.А. Бичелдей дузалажып киришкен.

Ийи дугаар четчеттинген болгаш 2000 ажыг үнүштер кирген «Үргенелер азы чочак тараалар» бөлүүнүн 40 ажыг үнүштериниң тургузуун чурувушаан, биживишаан, аттарын тып, «Определитель» деп номунда кириген.

Ам башкының ажыглап турганы «Бойдуз – ниитилелдин байлаа» деп чүүлүнүн чамдызын киридим. «Бойдуз бар чүүлдер, ылаңгыя амыгыг бойдузун төлээлекчилери бирээзи өскезиден дорт хамаарылгалыг. Шаанда кыдаттар куштарны хоралыг деп санааш, оларны бодунун девискээринден кырашаап алганын дыңнаан бис. Оон түңнели чүү болганын? Куштарның чиде бергенинден үнүп кээр когаралдар, оларның дириг турганындан деңээр арга чок көвей болган.

Египеттин чурттакчылары Нил хемниң крокодилдерин балык-байлаң эвээжедир, хемге эжинген туристер коргудар, хойзур хоралыг амытаннар деп санааш, оларны узуткап каап-

тарга, Нил хемниң балыгы өскер хамаанчок, шуут когу-биле чиде берген. Чүге дээрге крокодилдер аарыг, кошкак балыктарны түдүп чип, хемде балык коданан «экижидип» арыглап турганнар. Крокодилдерни узуткаан соонда, аарыглар непереп, бүгү балыктарга тарап, оларның долузу-биле кырларына чедиргени ол. Частырыгны билгеш, кыдаттар куштарны, а египеттер крокодилдерни катап непередип, көвүдедир ужурга таварышкан.

Бо фактылар бойдузга бүгү чүүлдер ханы харылзаалыг дээрзин көргүзүп турар. Бо харылзааны кижилер кайы шагдан тура амыдыралына ажыглап чорааннар: тоорук үнмээн чыгыш дини-сырбык эвээш, малды оңду чүм черлерге көжүп чорааш кадарбас болза, ол семирбес, черни четчир сугат-биле хандырбас болза, ол дүжүт бербес дээр ышкаш чижектерни доктаамап көрүп болур...

Ындыг болганда, амыгыг бойдузга «хоралыг» артык дириг амытаннар чок. Ынчангаш ниитилелдин байлаа – бойдуз камгалаары кижини бүрүзүнүк хүлээлгези...

Кара-кыс МОНГУШ
ТР-ниң культуразының
алдарлыг ажилдакчысы

Сактыышкын

БУЯННЫГ УГБАМ, ЧЕСТЕМ

Бо чылын 100 харлаар турган дайын чылдарында шүүргедекчи ужудукчу, тайбың үеде Тываның ырак, чедери берге булуңнарынча агаар оруун ажыдып каан баштайгы ужудукчуларның бирээзи Ховалыг Тогдугашович Хопуяның допчу намдарын, эрткен оруун солун-сеткүүлдерде чырыткан-даа болза, бодумнун сактыышкыннарымны бижидим.

1950 чылдарның төңчүзүндөн 80 чылдарның эгезинге чедир бистиң Ийме чоогунга чайлаг аалдарына самолет бо-ла ужу-дуп кээр турган. Тыва чоннуң бурунгу езу-чаңчылында улуг улустун адын чыккыладыр ада-вас деп чаңчылын сагып турганы ол боор, суурнуң улуг-биче чону оларны хүндүткел-биле «Ужудукчу» дээр.

Опанас Курбаевич Ондар эмчииниң мындыг сактыышкыны бар: «Честевис бир катап Ийме суурга самолету-биле бир дугаар ужу-дуп келген. Бир дугаар самолету көргенивис ол. Сөөлүндө эмчи институтунга өөренип тургаш, угбам сугнуң Кызылда бажынынга бо-ла чедер мен. Честем менээ самолет биледин садып бээрге, улаштыр Красноярск хоорайже ужу-дуп чоруй баар турган мен. Менээ кончуг-ла дузалажып чораан улус. Ол дээш үргүлчү четтиргеним илередип чоруур мен».

Совет үеде Саян артынке өөренип чоруп турган аныяк-өскенниң чежезинге олар дузалашпаан дээр! «Буянның өггө чон чыгыр, будуктуг ышкы куш чыгыр» деп үлегер домакты амыдырал-чуртталгазы-биле

Х.Г. Хопуя.

бадыткап чорааннар. Ырак-чоок, улуг-биче дөргүл-төрелдеринге оларның бажынының эжи кезээде ажык, аштыг-чемниг, арыг-силиг турар. Кайызы-даа үнген-кирген чонунга эвилең-ээлдек, дузааргак.

Өг-бүлениң херээжен ээзи дыка даараныр, шевер, арыглар-аштаныр, чараш чүүлдерге ынак. Ону бичиизинде Соютмаа деп адаар турган. Сөөлүндө Тыва ССРЭ-ге каттышкан соонда, Галина деп орус аттыг апарган. Иймеге чурттап чораан Соютмаа, Алажык, Сандан деп үш кыстың иези Чимис кырган-авам чок болган соонда, уда-ваанда угбашкыларның улуу Соютмааны Кызылга чурттап турган төрели Часкал Буяновна, Монгуш Менгеевич Самбуулар (ТАР үезинде банк ажилдакчызы турган) Кызыл хоорайга эккелгеш, өөредип, кижизидип өстүрүп каан.

«Кызылга келгеш, дуңмаларымны сактып, чана бергеш, сайзанаптап ойнаар мен деп

бодал-биле янзы-бүрү чараш одеколон шилдерин чыып ап турган мен» — деп, Галина Доржуевна сактып чугаалаар. Авазы чок болган соонда, Галина даай-авамның аалга артып калган ийи дуңмаларының бирээзи мээң авам болур, ынчангаш бо чүүлдү дидимненип бижип олурар ужурум-даа ол.

Уруу Кама Ховалыговна Хопуяның чугаазы: «Ачам 1917 чылда, авам 1924 чылда төрүттүнген. Авам Кызылга башкылар белеткээр курстарга өөренип, ачам Ойрот-Тураның кэдээ ажил-агый техникумун дооскаш, Тываның аъттыг шериг полугунун чанынга ужудукчулар белеткээр курстарының дыңнакчызы тургаш, таныжып алганнар. 1942 чылда ачамны эки өөредилгези, быжыг сагылга-чуруму, кадык-шыырак болганы-биле ССРЭ-ниң Бирм хоорайда шериг ужу-дуп школазынча өөредип, авамны Кунгуртук школазынча эге класстар башкыладып чорудар деп баарга, куда-даа дүжүрбейн кады чурттап бергеннер.

Авамның Кунгуртуга таныыр улузу чок турган. Школа иштинде от салыр бичии өрээлге чурттап турда, Кызылдың шериг черинден айтышкын келген соонда, Седиптерниң бажынынга чурттадып каан. Ол улустун орундөжээ, идик-хеви киш кезинден бүткенин авам кайгап чугаалаар кижини. 1942 чылдың төңчүзүндө авам мени божуур дээш, Кызылче шанактыг аъттыг чорупкан. 3 неделя дургузунда чоруп келгеш, 1943 чылдың часкаар божаан. Бичии чылдарым Кызылдың Рабочая кудумчузунда, ам болза 4 дугаар школа дужунда, хөй аал чурттаар бажының бир өрээ-

линге эрткен. Авам биле ачамның чурттап эгелээн ол бажыңа ам-даа бар, чүгө даштыкы хевир бичии өскерилген. Бичии турумда ачам мени негей тону-биле шуглааш, самолетка олуртуп алгаш, кожууннарже ужу-дуп турган. Ачамның кызымак, кежээ, томаанныг, кижизиг турганын

дыка эки сактыр мен. 60 чылдар үезинде хеп чуур машиналар садылгарга ховар кээр турган, келзе-даа, тускай даңзы езугаар садар. «Сенээ чөлшээрээр чадавас барып көр, ачай» — деп чадашкан бис. «Менээ ол ыянчыг, чараш звес чорук-тур» — дээш, ынавас кижини.

50 чылдар эгезинде Красноярск крайның хамааты ужу-дуп эргелелиниң Кызылда салбырының ужудукчуларына Кызылдың төвүндө Кочетов кудумчузунда 8 квартиралыг ийи каът бажыңны түдүп берген. Суглаар чери, ыяш шыгжаар чери даштын. Чамдык квартиралар ниити кухнялыг, коридорлуг, чунар черлиг. Эрги аэропортка ажилдап турган ужудукчулардан аңгыда, штурман, бортинженер, авиатехник ажилдакчыларның өг-бүлелери бир квартираның аңгы-аңгы өрээлдеринге чурттап турган. Ховалыг Тогдугашович биле Галина Доржуевна ол бажыңга 30 ажыг чыл чурттааннар. Кызыл хоорай өзүп сайырап келгеш, ол үеде ужудукчуларның чурттап турган бажыңын бузуп, чурттакчыларын чаагайжыттыган бажыңнарже көжүргөн. Тыва ужудукчуларның ол бажыңы ам болза Тыва Чазак бажыңының чоогунга турган.

«1976 чылда Кызыл хоорайның удуртур черинге Шулуу Давааевич Куулар ажилдап келгеш, хавак кырынга туттунуп турган бажыңнарың бир квартиразың дүлгүүрүн бистерге берген. Дыка-ла ажилдаар, шыңчы дарга! — деп, Ховалыг Тогдугашович өөргөн сеткилин чажырбайн Шулуу Давааевичини мактап орданын дыңнаан мен. Кайызы-даа ол бажыңыңа амыдыралыңны сөөлгү хуннеринге чедир чурттааннар.

Галина Доржуевна Кызылга өскен-даа болза, кады төрөөн ийи дуңмазы база оларның ажы-төлү биле үргүлчү эдержир чораан. Ховалыг Тогдугашовичиниң дуңмаларының ажы-төлү база оларның бажыңына үргүлчү келир турду. Галина Доржуевна бистер бичии турувуста «хоорайже бастынмаан, дырышкы хептиг, аштаттынмаан идикти үнмес, кудумчуга ыыткыр чугааланмас» — деп чагып-суглаар кижини. Кызылга эмчилеп өөренип, хурал-суглаага, маргылдааларга киржип келген чонунга үргүлчү дузанын чедирген чораан буянның өг-бүлө. Олар 50 ажыг чыл дургузунда кады эр-найралдыг чурттааннар.

Зоя МОНГУШ

евилел

САЛГАЛДАРНЫҢ ХАРЫЛЗААЗЫ

Тыныч кижилер дээр-ле амыдыралчы байлак аргалыг апарган хүндүткелдиг чонувус-тур. Бо назы-харга улусту тывалар: «Көрбээн чүвези, көдүрбээн хонз чок» дээр. Каяа-даа барганда, хоочуннар аныяк-ескеннерге, өлүнгө байлак дуржулгазын дамчыдып берип, чагып чап чоруурлар. Бистиң ада-өгбөлөривис чоннуң чагайларын, уjur-сагылгаларын салгалдан салгалче мээлинге сиңир чугаалап чорааш, чоннуң аас-чогаалынын вири кылдыр арттырып кааннар.

Лидия Данмаевна ээргийиш-биле чүн ээрин көргүзүп олур.

Роза Чечек чупа-чупстарны үлээн.

Чоннар бажыңының хоочуннары.

Чоннуң ёзу-чаңылдарын, уjur-сагылгаларын эки билер кижилер – ёзулук мөзүлүг болгаш культурулук кижилер ол. Кижиниң чараш чаңы, сагыш-сеткил культуразы, сагыр чаңылдары, ёзулалдары, улук кижилерни хүндүлээр, чаш кижини чаптап чассыдып, карактаары, ак сеткилдиг болуру, төрзөн дылын эки билери, өске чоннар аразына чорааш, тыва чонну эки төлзөп, ёзу-чаңылдарын, аажы-чаң культуразын көргүзери болгаш төрзөн чуртунуң ёзулук хамаатызы болуру – чоннуң чаңылдарының ыдыктыг негелделери. Тыва чоннуң чаңылдарын билер кижилер ада-мезиниң адын каяа-даа хир-чамга бораас, каяа-даа чорааш, чоннуң төлөптүг оглу, кызы болуп артып каар.

Чырык өртемчедей бойдустан бүгү-ле дириг амытаннарының аразындан Кижилер төрүттүнери – эң-не онзагай чаяалга-дыр. Аныяк өңүк, ону утпа! Мындыг уткалыг солун ужуражылга чоокта чаа Кызылдың кырганнар болгаш инвалидтер бажың-интернадынга болуп эрткен.

Тыва чоннуң байлак ёзу-чаңылдарын, уjur-сагылгаларын ада-өгбөлөривис ыдыктап сагывышаан, оларны салгалдан салгалче дамчыдып берип чораан арга-дуржулгазынга даянып, Кырганнар болгаш инвалидтер бажың-интернадының коллективи биле Кызылдың 12 дугаар школазының башкылары «Салгалдарның харылзаазы» деп социал төлөвилелге дүүлүтүр кижизидилге темазына кичээл-ужуражылганы эрттирген. Ол хүн 12 дугаар школаның өөреникчилери оюн-көргүзүлгелерин аалдап кээп, башкызы Ай-Суу Мөңгеевнаның удуртулгазы-биле «Чепер ой» деп тыва улустуң танцын самнап теппишаан, ырлап, шүлүктөп, хоочуннар чараш роза чечек иштинде чигирзиг белек-селзэн сунуп, байыр чедиргеннер.

Школа-интернаттың кырганнары боттарының ээлчээнде «Хоочуннарның угаадылары» деп темалыг мастер-классты өөреникчилерге бараалгаткан. Чүндөн аргып кылган ажилдарын делгеп салгаш, күш-ажылдың хоочуну кырган-ава Лидия Данмаевна Монгуш дүктү канчаар дыдарын, ээргийиш-биле чүннү ээрин көргүспүшаан, сонургалдыг оолдар, уруглар-биле ажилдаан. Кырган-ава, күш-ажылдың хоочуну Кара-кыс Анан-ооловна аныяк-чалы үезин сактып, уруглар-биле шаанга чедир кажыктаан. Талантылыг кырганнар өөреникчилерге ыры-шүлүүн база бараалгаткан. Ужуражылга соонда хоочуннар школачы ажы-төлдеринге «Хоочуннарның угаадылары» деп хуудуустарны үлээн.

Людмила ДОНГАК.
Арслан АРАКЧААНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң
75 чыл оюнга

ЧОГААЛЧЫНЫҢ ЧУРТТАЛGAZYHDAH

Чадаананың чеди чыл школазынга өөренип тургаш, тыва дылда үнген чогаалдарны шуптузун тып номчуур турган мен. Ынчан тускай номнар-даа чок, колдуунда солундан номчуур чүве. Кюнзегеш деп кижиниң шүлүктөрүн номчааш, бо-даа 40-50 харлыг кижилер боор деп бодаар турган мен.

1948 чылда Кызылдың №2 школазының сески класынга өөренип чедер бээримге, Кюнзегеш ол-ла чылын ук школаны дооскаш, «Сылдыс-чыгаш» солуннуң редакциясында ажилдап турар болган. Улук деп бодап турган кижим – өөреникчи оол болган.

Дыштаныр хүннерде ол өөренип турган школазынга бо-ла келир. Ынчан ооң-биле таныжып алган мен. Мээң чанымга-ла келир кижилер. Оон чүү боор, найыралывыс быжыгып, чоок төрелим дег, ынак акым апарган. Ынчаар-ла дөрт чыл дургузунда эдержи келген бис. Хамык улус бисти анаа-ла чоок эжишкилер деп билип турган. Ынчан Олег Сувакпит кадайы-биле чаа таныжып турган үези чүве. Бир катап кино көрүп чорувуста, олар база кинотеатрга чорааннар. «Кюнзегештин таныжы уруг ол бе?» – деп, демгизи Олегтен айтырарга, ол: «Чок, ол анаа-ла эдержи чоруур улус боор ийин» деп харыылаан.

Школа дооскан соонда, «Шын» солунга корректорлап ажилдай берген мен. А Юра Абаканның башкы институтун дооскаш, Тываның ном үндүрер черинге редактор болуп ажилдай берген. Биезиге чаңывыс-биле ында-хаа ужуражып, кинолап чоруп тургаш, өскээр барган бис. 1952 чылда кады чурттап бердивис.

Юра дыка топтуг, хөй чүве чугаалавас-даа болза, хөөрежирге, хөлчөк солун кижилер. Көжээлдерде парк кирип, стадионну долгандыр кылаштажып, селгүүстээр бис. Бир катап агаарлап чорувуста, ол: «Парктап чоруп тургаш, сенче өскээр чаңнапкан болзумза, шагда-ла мени каапкаш, де-зип чоруй баар турган боор сен...» – дээн.

Ю.Ш. Кюнзегеш «Тываның аныяктары», «Шын» солуннарга корректорлап, литажылдакчылап, 1951 чылдан эгелээш, Тываның ном үндүрер черинге чечен чогаал редакторлап, 1954-1988 чылдарда анаа кол редактор болуп ажилдап чораан. Хүндүлүг дыштанылгаче үнген соонда, «Улук-Хем» сеткүүлдүң харысгалгалыг секретарына ажилдаан. Ооң «Ховунуң аялгалары» деп баштайгы шүлүктөрүнүн чыындызы 1952 чылда чырыкче үнген. Ооң соонда бодунуң тыва, орус, алтай дылдарда чээрби ийи чыындызын үндүргеш, он ажыг шүлүктелдерни бижээш. Тываның улустуң чогаалчызы, Күрүне шаңналының лауреады дээш оон-даа өске хүндүлүг аттарның болгаш шаңнал-макталдарның эдилекчизи.

Юрий Шойдакович Тыва-

ның ном үндүрер черинге кол редактор болуп ажилдап турар үезинде үнер чогаалдарның планын ийи чыл бурунгаар тургускаш, эгезинде директоруна, оон соонда партия обкомунга, адак сөөлүндө Москваның ном үндүрер төвүнге бадыладыр турган. Ынчан компартия шупту чүвениң «Бажын билер» турган чүве. Партия обкомунга планын чедире бээрге, олары чамдык авторларны казып, ыңдыг-мындыг деп шүгүмчүлээр, эң ылаңгыя Монгуш Доржу, Шаңгыр-оол Кууларның чогаалдарын парлалгаче эрттирбес турган. Бажыңга келгеш, дыка хорадап, куруг черге кончутунар кижилер.

С. Сүрүң-оол бодунуң «Глухая речка» деп номун бергеш, ында: «Главкомандующему всех книг и авторов Ю.Ш. Кюнзегешу. 04. 11.1972» деп бижээш. Ол шын. Номну үндүрер азы үндүрбесин ол чааскаан шиитпирлээр турган. План кыла бергенде, ийи кожа стол кырынга улук ама саазынны чадып алгаш, каш хондур долдуруп кээр, номнарның өртек-үнезин база санаар. Чаңгыс көпеек-даа чиде бээрге, катап-катап санап-ла олурар.

Аныяк чогаалчы оолдар оон өрээлинден шуут ыра-вас боорга, «Кижилер ажилдатпас, мени Чогаалчылар эвилелиниң даргазы деп бодап турар улус бе бо» – деп орза-даа, оларны каяа-даа аартыктавас кижилер. Оларны ааштыг-чемниг хүлээп ап турзумза-турзумза, мээң чымчаамны ажылгап, бажыңга бо-ла келир апарганнар. Шыырак чогаал бижир оолдар көстүп кээрге, оларны аажок деткир. А. Даржайның дугайында: «Башкы институтунда Александр деп оол бар чүве-дир, чогаалдары шыырак. Чогаал бижирин сайзырадыр болза, келир үеде оон шыырак чогаалчы үнүп болур-дур» – деп органын сахтыр-дыр мен. Шынап-ла, ыңдыг болган. А. Даржай-биле дыка-ла чоок эдержи чордувус. А. Доржу Монгушту кончуг үнелээр кижилер, ону эң-не тергип шүлүкчү деп санаар. Доржу Монгуштуң чогаалдарын үндүрер дээш, үстүнде даргалар-биле демисежи-ле турар...

М. Доржу топтуг-томааны, дыка эвилек кижилер. Бир катап бистиң бажыңга кирип чораан. Юра Владимир Серен-оолду бажыңче бо-ла эдертип алгаш кээр турган. Ам бодап чоруурумга, ол шыырак бижир аныяктарны эскерип чораан хевирлиг. Ынчан, амгы үеде ылаңгыя, эш тырттар деп чүве турбаан. «Кюнзегеш мээң чогаалдарым үндүрбээн» дижи, партия обкомунга чедир чаргылдажып турган улус бар. А Юра демей-ле үндүрбес, шынары багай дээр.

Шаанда Тываның ном үндүрер чери номнарны хөй-биле үндүрүп турган чүве. Чижээ, 1963 чылда 318 тиражыг 117, 1980 чылда 460 тиражыг 110, 1987 чылда 494 тиражыг 61 ном үнген.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ.

Аныяк Чаан мөгө

ЭРЗИННИҢ ЧОРГААРАЛЫ

Аныянда алдар атка чедери ыдыг-ла бөлен эвес. Аңаа күзөл, доктаамал күжөннишкин болгаш тура-сорук херек. Ындыг мөзү-бүдүштүг аныяк кижилерниң бирээзи — Баасаң Баткар.

Ада-иези, дөргүл-төрелдери, эш-өөрү Баасаңны Өпейнок деп эргеледип адаар. Ооң ачазы Андрей Баткар, кырган-ачазы Анатолий Романович чүгле кожуунда эвес, а республикада ады-сураа алгый берген мөгелер.

Харалаан чүве Баасаңның ачазы Андрей Романовичиниң айыыл-халапка таварышкаш, аныянда «адының бажы хоя» бергени хомуданчыг. Ачазының болгаш кырган-ачазының чагыг-сүмезин дыңнап өскөн болгаш, оларның күзелин боттандырып, 18 харлыында Баасаң Тыва Республиканың Начын мөгези атка төлөптүг болуп, ат-сураа алгый берди.

Б.Баасаң белекке алганы эзерин көргүзүп тур.

Ооң спортчу чедишкннерин допчулай көргүзүрге мындыг: 2015 чылда Японияның Осако хоорайга болган сумонун делегей чемпионатында 80 кил чедир деңгизге алдын медальдың эдилекчизи, Тайваньның Гаосюн хоорайга делегей чергелиг сумо маргылдаазына мөңгүн медальдың эдилекчизи, Ижевск, Дзержинск хоорайларга эрткен Россияның чемпионаттарына база Белоруссияга болган Европа чемпионатында бирги черлери алган, 2014, 2015, 2016 чылдарда Наадымнарда 18 харлыг аныяк мөгелер аразына 3 катап улаштыр шүүлген кара чаңгыс аныяк мөгө. Тываның эң шыырак мөгелериниң аразына болур тыва хүрешке 2 катап 8 шыырак мөгелерниң аразына киргеш, Тыва Республиканың Начын мөгези атка төлөптүг болган.

Эрзин кожуунунун ат-сураглыг мөгези Күдере Кириттиң салгакчызы болуп өзүл олурар аныяк мөгези Баасаң Баткарның спортчу чедишкннеринге болгаш Тываның Начын мөгези деп атка төлөптүг болганына тураскааткан байырлал езулалын эрзинчилер сентябрь 23-те демдегеп эрттиргеннер.

Ук езулалды эрттирериниң эгелекчилери кожуунунун хүреш федерациязы (даргазы Андриян Широкович Лойгу), кожуун чагыргазының спорт болгаш аныяктар-биле ажил чорудар килдизи база хоочун болгаш аныяк мөгелери болган. Оларның саналын кожуун чагыргазы деткип, ону бек деңгелге эрттирери-биле оргкомитетти тургускаш, тускай доктаалды үндүрген. Маргылдааның кол деткикчилери кожуун чагыргазы болгаш кожуунунун ат-алдарлыг мөгелери болган.

Бо онзагай байырлалдың хүндүлүг аалчылары Республиканың тыва хүреш федерациязының даргазының ора-лакчызы Владимир Комбуй-оолович Кара-Монгуш, федерация кежигүнү, педагогика эртемниң кандидаты,

ТКУ-нуң хоочун башкызы Өргелээр Чуврекочев Ондар, Россияның алдарлыг тренери, Тываның сумо хүрешке улуг тренери Адар Начын-оолович Куулар, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты Эрес Свердловвич Хайың, ат-сураглыг мөгелер дээш оон-даа өскелер келген.

Кожуунунун Салгал аттыг улуг стадионунун бут бөмбүү ойнаар шөлүнүн чаа шывын кылып турары-биле, бо байырлал Эрзин суурнуң эрги стадионунга болуп эрткен. Байырлалдың башкарыкчызы Болат Орланович Кунучап Начын мөгени стадионче чалаптарга, Баасаң шодак-шудаан кедипкен уруглар сады назылыг бичи мөгелерни баштап алгаш, стадионну долгандыр кылаштааш, көрүкчүлерге байыр чедирбишаан, индирге келгеш, көрүкчүлерге өөрүп четтиргенин ил-реткен.

Чаан мөгелер Эрес Кара-Сал, Андрей Хертек, Арзылаң мөгө Айдемир Монгуш, Начын мөгелер Начын Монгуш, Ховалыг Амир, Ондар Кайгал-оол, Эрзин кожуунунун Чаан мөгелери Намчаа Сүүр-оол болгаш маргылдаага киржи келген аныяк мөгелер девип үнүп кээрге, көрүкчүлер олуттарындан туруп, адыш часкап уткуп алган соонда, хүреш-даа эгелзэн.

Изиг-изиг сегиржи алышкынның түннелинде чемпион ат дээш хүрежири-биле арткан ийи мөгө Чаан мөгө Эрес Кара-Сал-биле Арзылаң мөгө Айдемир Монгуш болган.

Наадымнарга каш удаа шүглүп чораан Сүт-Хөл кожуундан Эрес Кара-Сал удурланыкчызын октааш, 1-ги черни ап, эзер-чүгенниг аът-биле шаңнаткан (деткикчизи ТР-ниң Начын мөгези Сергек Седи), 2-ги черни алган Кызыл кожуунунун мөгези Айдемир Монгушка чааа аътты шаңналга берген (деткикчизи кожуунунун Чаан мөгези Сүүр-оол Намчаа), 3-кү, 4-кү черлерге төлөптүг болган мөгелер Андрей Хертек, Начын Монгуш 5-5 муң рубль болгаш 1-1 хойлар-биле шаңнаткан (деткикчилери кожуунунун Чаан мөгелери Саян Лойгу, Херел Сагды болгаш кожуун чагыргазы).

5-тен 8-ке чедир шаңналдыг черлер алган Байлак Лопсан (Эрзин), Айдаш Сан-Хөө (Эрзин), Кайгал-оол Ондар (Сүт-Хөл), Амир Ховалыг (Танды) оларның шаңналы 1-1 хойлар болгаш 1-1 муң рубль (деткикчилери аныяк мөгелер болгаш кожуун чагыргазы). Тускай шаңналдар 1-1 муң рубльди «Чараш девиг» дээш Начын Хомуш-куга (Барыын-Хемчик), «Тиилелге-же чүткүл» дээш Мөргөн Монгушка (Танды), «Чараш арга» дээш Амыр-Санаа Соян (Эрзин) алганнар.

Спортчу чедишкннери база Тываның Чаан мөгези деп хүндүлел атка төлөптүг болган Тываның эң аныяк мөгези Баасаң Баткарның деткикчилери база хөй болган. Олар ниитизи-биле 8 аътты шаңнал кылдыр берген. Олар кымнарыл дээрге Бай-Дагдан Марьян Калинин-оол, Сергей Ынаалай, Эрес Хайың, Алексей Аран-чын, Нарындан Владимир Биче-оол, Эрзин сумуундан Константин Күлдун, Артыш Шоолал база Сарыг-Булуңун суму чагыргазы. Ол ышкаш Буян Сагды, Херел Сагды, Вячеслав Мунзук, Амыр-Санаа Дамдын, Эртине Хүлер, Анатолий Имажап, Чажытмаа Чамзы-рын олар хөй, өшкү-биле деткээнер.

Кызыл хоорайда чурттап, ажил-дап чоруур эрзинчилерниң болгаш Баасаңның ха-дунма, дөргүл-төрелдериниң өмүнээзинден 500 муң рубльди белек кылдыр бээрге, көрүкчүлер диңмитиг адыш часкап уткаан.

Бо байырлалга келген хүндүлүг аалчылар болгаш өске-даа тыва хүрештин мөгейикчилери база-ла Баасаңның спортчу чедишкннеринге үнелелди бербишаан, белектерин сөнөп турдулар. Байырлалдың эгезинден эгелзеш төңүзүнге чедир культура ажилдакчыларының барзалаткан ыры-шоору, танцы-самы көрүкчүлерни магадаткан.

Халарбаа КАРА-ООЛ, күш-ажылдың хоочуну. Арслан АРАКЧААНЫҢ тырт-тырган чуруу.

Черден көөрге, бистин бөмбүрззэвистин дээри арыг, ээн ышкаш сагындырар. Шынында Черниң орбитазында чүс-чүс харылзаа спутниктери, он-он космос станциялары, каптагайның делгемнеринден ужугуп келгеш, аңаа долганып туруп берген «космос богу» эндерик. Эң ылаңгыя харылзаа спутниктери үрелип, Черден оларны башкараар арга чок апаргаш, орбитада боттары-ла ужуп турар. Ынчангаш дээрден бистин кырывысче «космос богу» кажан-даа кээп дүжүп болур.

Чогум-на шак ындыг янзылыг болушкун 1985 чылдың февраль 11-де болган. Совет Эвилелиниң «Салют-7» деп космос станциязын Черден башкараар арга чок апарып, 20 тонна аар станция черге чавызап эгелзэн. Черниң орбитазындан ол шуут-ла дорт окталып бадар айыыл база тыптып келген. Бир эвес ындыг айыыл болур болза, совет космос станциязы Барыын Европаның, Американың Каттышкан Штаттарының, Японияның девискээринге барып дүжүп, ол чурттарга хай-халап үндүрүп болур.

Черниң орбитазында бо айыылдыг болушкуну Совет Эвилелиниң хамаатылары шуут билбес, ону чондан эрге-чагырга чажырыпкан, чүгле каш санныг тускай специалистер билер турган болза, даштыкы чурттарда кижилерге ол-ла дораан массалыг информация чепсектери чарлапкан. Орбитада космос станцияларының төөгүзүңгө ындыг болушкун моон мурнунда болган, 1979 чылда АКШ-тың «Скайлэб» деп станциязы үрелгеш, Черниң орбитазындан баткаш, Австралияның ээн ховузунга кээп дүжкени чаян болган.

Айыыл-халаптан корткан американнар совет космос станциязын дозуп алырын шиитпирлеп алганнар. «Шаттл» деп космос кораблин ажыглап, ону боттандырып болур арга ынчан оларга турган. «Шаттл»-дарның бирээзи «Челленджерни» ужудуп үндүреринге американнар белеткеп, «Салют-7» станцияга ужударына болгаш аңаа ажилдаарына тускай белеткелди совет космос төвүңгө эрткен француз космонавтылар Патрик Бодри биле Жан-Лу Кретьени оң экипажына кириген. Бир эвес американнар «Салют-7»-ни дозуп ап, ону «чазарлаптар» болза, оң дериг-херекселдеринде хөй чажыт чүүлдерни билип ап болурлар. Ынчангаш ону болдурбас дээш, бүгү-ле аргаларны ажыглаар деп шиитпирни Совет Эвилелиниң удуртулгазы хүлээп алган. Оларның аразына «Салют-7»-ни Черниң орбитазына ракеталар-биле буза адарының аргаларын база өөренип көрүп турган. А кол-ла сорулга — «Салют-7»-ни орбитага бүдүн-бүрүн арттырары.

Ол сорулганы күүседире-биле Байконур космодромга «Союз Т-13» космос кораблин белеткеп, аңаа «Салют-7»-же ужудар космонавтыларны дарый шилип эгелзэн. Шыңгыш шилилгениң түннелинде арга-дуржулгалыг космонавтылар Владимир Джанибеков биле Виктор Савиных оларны шилип алганын кол чылдагааны — оларның кайызы-даа өлүмгө өжештир чурттап шыдаар өңүктөр болганы, ужудушкундан ээл келбейн барып болурун кайызы-даа билип турганы.

«Салют-7»-же ужударына үш ай хуусаалыг кыска белеткел үезинде космонавтылар бо станцияның моделин барык-ла сөөлгү ээрилинге чедир чазып, катап чыып, кандыг үрелишкн болганда чүнү кылырын белеткенип алганнар. 1985 чылдың июнь 6-да «Союз Т-13» космос кораблинге Владимир Джанибеков биле Виктор Савиных «Салют-7»-же ужуп үнүпкеннер.

Совет Эвилелиниң Телеграф агентиленин дыңнадындан:

«Космос делгемин шинчилээр программа езугаар 1985 чылдың июнь 6-да Москва шагы-биле 10 шак 40 минутта Совет Эвилелинге «Союз Т-13» космос кораблин ужудуп үндүрген. Кораблдың ужудушкунунун программасы езугаар орбитада «Салют-7» деп станцияга ажилдарны чорудар. Чер чогуунун орбитазына үш чыл ажыг болган станция амгы үеде консервация байдалында ужу-

Эрес-маадырлыг кижилер

ӨЛҮМГЕ ӨЖЕШТИР

дуп турар. Кораблдың дериг-хере ажылы өй-тавында, экипажтың эки. Космонавтылар В. Джанибеков, В. Савиных ужудушкунунун прогресс-24» деп корабль үрелген станцияны иштинче херек дериг-херекселди навтыларга аш-чемни эккелген.

Владимир Джанибеков биле Савиных эжишклер камгалап каан «Салют-7» станция орбитага 6 чыл у аңаа 23 космос кораблдериниң 13 ажык космосче үнген, дыка хөй ажилдарын аңаа чоруткан. Улам кылып, ам-даа ажыглап болур «Салют-7»-ни дозуп, аңаа ажилдаарына тускай белеткелди совет космос төвүңгө эрткен француз космонавтылар Патрик Бодри биле Жан-Лу Кретьени оң экипажына кириген. Бир эвес американнар «Салют-7»-ни дозуп ап, ону «чазарлаптар» болза, оң дериг-херекселдеринде хөй чажыт чүүлдерни билип ап болурлар. Ынчангаш ону болдурбас дээш, бүгү-ле аргаларны ажыглаар деп шиитпирни Совет Эвилелиниң удуртулгазы хүлээп алган. Оларның аразына «Салют-7»-ни Черниң орбитазына ракеталар-биле буза адарының аргаларын база өөренип көрүп турган. А кол-ла сорулга — «Салют-7»-ни орбитага бүдүн-бүрүн арттырары.

Ол сорулганы күүседире-биле Байконур космодромга «Союз Т-13» космос кораблин белеткеп, аңаа «Салют-7»-же ужудар космонавтыларны дарый шилип эгелзэн. Шыңгыш шилилгениң түннелинде арга-дуржулгалыг космонавтылар Владимир Джанибеков биле Виктор Савиных оларны шилип алганын кол чылдагааны — оларның кайызы-даа өлүмгө өжештир чурттап шыдаар өңүктөр болганы, ужудушкундан ээл келбейн барып болурун кайызы-даа билип турганы.

«Салют-7»-же ужударына үш ай хуусаалыг кыска белеткел үезинде космонавтылар бо станцияның моделин барык-ла сөөлгү ээрилинге чедир чазып, катап чыып, кандыг үрелишкн болганда чүнү кылырын белеткенип алганнар. 1985 чылдың июнь 6-да «Союз Т-13» космос кораблинге Владимир Джанибеков биле Виктор Савиных «Салют-7»-же ужуп үнүпкеннер.

Совет Эвилелиниң Телеграф агентиленин дыңнадындан:

«Космос делгемин шинчилээр программа езугаар 1985 чылдың июнь 6-да Москва шагы-биле 10 шак 40 минутта Совет Эвилелинге «Союз Т-13» космос кораблин ужудуп үндүрген. Кораблдың ужудушкунунун программасы езугаар орбитада «Салют-7» деп станцияга ажилдарны чорудар. Чер чогуунун орбитазына үш чыл ажыг болган станция амгы үеде консервация байдалында ужу-

«Салют-7»-де, космонавтылар Владимир Джанибеков биле Виктор Савиных эжишклер камгалап каан «Салют-7» станция орбитага 6 чыл у аңаа 23 космос кораблдериниң 13 ажык космосче үнген, дыка хөй ажилдарын аңаа чоруткан. Улам кылып, ам-даа ажыглап болур «Салют-7»-ни дозуп, аңаа ажилдаарына тускай белеткелди совет космос төвүңгө эрткен француз космонавтылар Патрик Бодри биле Жан-Лу Кретьени оң экипажына кириген. Бир эвес американнар «Салют-7»-ни дозуп ап, ону «чазарлаптар» болза, оң дериг-херекселдеринде хөй чажыт чүүлдерни билип ап болурлар. Ынчангаш ону болдурбас дээш, бүгү-ле аргаларны ажыглаар деп шиитпирни Совет Эвилелиниң удуртулгазы хүлээп алган. Оларның аразына «Салют-7»-ни Черниң орбитазына ракеталар-биле буза адарының аргаларын база өөренип көрүп турган. А кол-ла сорулга — «Салют-7»-ни орбитага бүдүн-бүрүн арттырары.

Ол сорулганы күүседире-биле Байконур космодромга «Союз Т-13» космос кораблин белеткеп, аңаа «Салют-7»-же ужудар космонавтыларны дарый шилип эгелзэн. Шыңгыш шилилгениң түннелинде арга-дуржулгалыг космонавтылар Владимир Джанибеков биле Виктор Савиных оларны шилип алганын кол чылдагааны — оларның кайызы-даа өлүмгө өжештир чурттап шыдаар өңүктөр болганы, ужудушкундан ээл келбейн барып болурун кайызы-даа билип турганы.

«Салют-7»-же ужударына үш ай хуусаалыг кыска белеткел үезинде космонавтылар бо станцияның моделин барык-ла сөөлгү ээрилинге чедир чазып, катап чыып, кандыг үрелишкн болганда чүнү кылырын белеткенип алганнар. 1985 чылдың июнь 6-да «Союз Т-13» космос кораблинге Владимир Джанибеков биле Виктор Савиных «Салют-7»-же ужуп үнүпкеннер.

Совет Эвилелиниң Телеграф агентиленин дыңнадындан:

«Космос делгемин шинчилээр программа езугаар 1985 чылдың июнь 6-да Москва шагы-биле 10 шак 40 минутта Совет Эвилелинге «Союз Т-13» космос кораблин ужудуп үндүрген. Кораблдың ужудушкунунун программасы езугаар орбитада «Салют-7» деп станцияга ажилдарны чорудар. Чер чогуунун орбитазына үш чыл ажыг болган станция амгы үеде консервация байдалында ужу-

Шаңгыр-оол Монгуш парлалга материалдары белеткен.

Подведение итогов производится по окончании аукциона. Победителем признается тот участник, который предложит в ходе аукциона наиболее высокую цену за предмет аукциона.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИВАН ЯРЫГИН АТТЫГ СПОРТ КОМПЛЕКИЗИНДЕ

бичии оолдар, уругларны өөредир-биле тыва хүреш, сумо бөлүүнге хүлээп ап турар.

Бир айда өртээ 2500 рубль.

Болур хүннери: понедельник, среда, пятница.

Эртенги үеде 9.00 шактан 10.00 шакка чедер.

Дүштеки үеде 15.00 шактан 16.00 шакка чедер.

База чиигелде

кылдыр 8 катап

бассейнге халас

эштир.

Тренер-баш-

кы: Баткар Баасан

Андреевич — Тыва

Республиканың

Начын мөгези,

сумога спорт

мастери, оолдар

аразында Европа

чемпиону, сумога

бичии оолдар аразында Делегей чергелиг чем-

пион, аныктар аразында 3 дакпыр Наадым

чемпиону.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

Ол ышкаш бичии оолдар, уругларны бассейнге эштип өөредир бөлүкчө база хүлээп ап турар.

Бир айда өртээ 2400 рубль (12 катап баар).

Кичээл шактары:

9.00-10.00 — 11 хардан өрү.

10.00-11.00 — 7-10 хар.

14.00-15.00 — 7-10 хар.

15.00-16.00 — 10-12 хар.

16.00-17.00 — 13 хардан өрү.

18.00-19.00 — школа четпээн назылыг 5-6 хар.

Неделяда 3 катап болур, хүннери: вторник,

четверг, суббота, аңаа немей чиигелде — улуг-хүн

санында халас эштир.

Тренер-башкы: Донгак Сайын-Белек Алдын-

оолович.

Бодунга ап алыры-биле:

1. Эмчи справказы (дерматолог, я/гист, пе-

диатр).

2. Сугга эш-

тир хеп, бөрт, ка-

рак шили, чунар-

бажыңга ажыглаар

херекселдер.

Харылзажыр

телефону: 2-16-16.

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум» объявляет набор на курсы

Бухгалтер малого предприятия с ведением учета в 1С Бухгалтерия подготовка — 1 месяц

Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия — 2 недели

Оператор ЭВМ — 2 недели

Основы работы в сети интернет — 2 недели

Секретарь делопроизводитель — 2 недели

Тракторист-машинист категории «ВС» — 1,5 месяца

Фермер-предприниматель — 1 месяц

Фотошоп — 2 недели

Электросварщик - подготовка, переподготовка на разряды

Начало работы курсов по мере комплектования групп.
Справка по телефону: 2-74-26; 8-923-551-84-88;
8-923-263-17-31

Вашу рекламу
прочтет вся Тува
на страницах
газеты «ШЫН».

«ШЫН» —
газета, которая
распространяется
по всей террито-
рии республики.
Т: 2-18-10.

ХЕВИСТЕР ЧУП ТУРАР чедирилгелиг

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕ — 10

Харылзажыр телефону: 8-923-545-40

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Магистральный
чузу, бажың 28. ЧИИГЕЛДЕ сентябрь 1-ден д
31-ге чедер.

ООО «Магистральная». ОГРН 11617

Дүргени-биле чиик өртөккө Улуг-Хем кожуу
Хайыракан суурнуң чанында **КЫШТАГ САДЫГ**
БИС. Чылыг, ийи чуртталга бажыңы бар. Кышкы
гы инек база хой кажаалары болгаш чунар-ба
кудук база бар.

Харылзажыр телефону: 8-923-388-2510

О ПРОВЕДЕНИИ ПУБЛИЧНОГО СЛУШАНИЯ

В соответствии с постановлением администрации Часовского кожууна Республики Тыва от 05.10.2017 года №... проведения публичных слушаний по изменению разрешенного использования земельного участка на другой вид разрешенного использования» решил провести публичное слушание на основании заявления **Одегей Айна Михайловна** по изменению вида разрешенного использования земельного участка с кадастровым номером 17:14:0101027:68 из категории населенных пунктов, находящийся по адресу: Республика Чаяа-Хольский кожуун, с. Чаяа-Холь, ул. Сундуй Андрей, дом с общей площадью 886 кв. м, с вида разрешенного использования «под приусадебный участок» на вид разрешенного использования «предпринимательство».

Дата проведения публичных слушаний: 10.11.2017 год
Время начала публичных слушаний: 10:00 ч.

Место проведения публичных слушаний: В зале заседания администрации Чаяа-Хольского кожууна, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаяа-Хольский с. Чаяа-Холь ул. Ленина, 8.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней с момента опубликования данной информации администрация Чаяа-Хольского кожууна принимают письменные заявления с возражениями по данному заявлению.

Начальник отдела по имущественным и земельным отношениям Чаяа-Хольского кожууна Х. К.

ИЗВЕЩЕНИЕ О ПРОВЕДЕНИИ АУКЦИОНА

На основании постановления администрации муниципального района «Чаяа-Хольский кожуун Республики Тыва» № 264 от 26.09.2017 года, администрация муниципального района «Чаяа-Хольский кожуун Республики Тыва» (Организатор аукциона) объявляет аукционы на право заключения договора аренды земельного участка.

Дата проведения аукционов: 13 ноября 2017 г. Место проведения аукционов: Республика Тыва, Чаяа-Хольский кожуун, с. Чаяа-Холь, ул. Ленина, д. 8

Предмет аукционов: право на заключение договора аренды земельного участка под строительство. Срок аренды — 20 лет

№ аукциона	Время аукциона	Местоположение земельного участка	Разрешенное использование земельного участка	Площадь, кв. м.	Кадастровый номер	Начальная цена, руб.	Шаг аукциона, руб.	Задаток, руб.	Информация об технических условиях подключения объектов инженерно-технического обеспечения и размере платы за подключение объектов к сетям инженерно-технического обеспечения
1	15.00	Республика Тыва, Чаяа-Хольский кожуун, с. Чаяа-Холь, ул. 60 лет Октября, д. 26 «а»	Для индивидуального жилищного строительства	1050	17:14:0000000:78	2300	115	460	Технологическое присоединение объекта возможно от электросетей ОАО «Тываэнерго»

Параметры разрешенного строительства

Минимальный отступ от красной линии — 4 м;

Минимальный отступ от границ земельного участка — 6 м;

Порядок приема заявок на участие в аукционе: для участия в аукционе заинтересованному лицу необходимо подать Организатору аукциона заявку (лично или через своего представителя). Лицо, подающее заявку, обязано вместе с заявкой представить следующие документы:

1) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);

2) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица, а также выписку из решения уполномоченного органа юридического лица о совершении сделки (если это необходимо в соответствии с учредительными документами претендента и законодательством государства, в котором зарегистрирован претендент) (для юридических лиц);

3) документы, подтверждающие внесение задатка.

Задаток должен быть перечислен на расчетный счет: р/с № 40101810900000010001 от

деления НБ Республики Тыва г. Кызыла (Администрация Чаяа-Хольского кожууна Республики Тыва), л/с 03123005360, ИНН 1715001332, КПП 171501001, БИК 049304001.

Задаток должен поступить на указанный счет не позднее 08 ноября 2017 г. В случае не

поступления задатка на расчетный счет в указанный срок претендент к участию в аукционе не

допускается. Организатор торгов в течение 3-х банковских дней со дня подписания протокола о результатах аукциона возвращает задаток участникам торгов, которые не выиграли аукцион.

Заявки на участие в аукционе вместе с другими документами принимаются по рабочим дням с 09.00 до 18.00 со дня опубликования настоящего информационного сообщения по адресу: Республика Тыва, Чаяа-Хольский кожуун, с. Чаяа-Холь, ул. Ленина, д. 8, каб. № 27. После

дня приема заявок 08 ноября 2017 г. Определение участников аукциона состоится 13 ноября 2017 г. в 15.00 часов по адресу: Республика Тыва, Чаяа-Хольский кожуун, с. Чаяа-Холь, ул. Ленина, д. 8, каб. № 27 путем рассмотрения заявок и документов претендентов, установления

поступления от претендентов задатков на основании выписки с соответствующего счета. Осмотр земельного участка на местности проводится в каждую пятницу с 10.00 до 15.00 после выхода настоящего сообщения.

Официальный сайт, на котором размещено информационное сообщение <http://torги.chaya-hol.ru/>

Решение об отказе в проведении аукциона может быть принято не позднее чем за 10 дней до наступления даты его проведения.

Подведение итогов производится по окончании аукциона. Победителем признается участник, который предложит в ходе аукциона наиболее высокую цену за предмет аукциона.

Условия и сроки платежа устанавливаются договором аренды земельного участка.

солуннуң сайтызы: shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 12345 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шойун — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.

Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К. Санчай-оол,
А.А. Лагбы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).

Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).

Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.

Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).

Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулурукчу А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 3010181050000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албан-ның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге парлан-
(Кызыл, Шетинкин болгаш Крайченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдар
торларының бодалдары редакцияның туру-
дүшпейн барып болур. Айтылган саннар
оске-даа фактылары, дыңдадылары дээр
боттары харылзаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530.
организацияларга — 31730.
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номери парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефон